The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 Β'-Γ'

Αποστερητική εργασία-αλλοτρίωση-ηθική

Αθανάσιος Δημ. Βακαλιός

doi: [10.12681/grsr.186](https://doi.org/10.12681/grsr.186)

Copyright © 1977, Αθανάσιος Δημ. Βακαλιός

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Βακαλιός Α. Δ. (1977). Αποστερητική εργασία-αλλοτρίωση-ηθική. *The Greek Review of Social Research*, 30, 214-226. <https://doi.org/10.12681/grsr.186>

ἀποστερητική ἐργασία - ἀλλοτρίωση - ἠθική

τοῦ
Θ. Βακαλιού

Υφηγητῇ Πολυτεχνείου Βουδαπέστης

Αὐτό τό ἔργο ἀποτελεῖ μέρος μελέτης
μέ θέμα τή σχέση τοῦ σύγχρονου σοσια-
λισμοῦ πρός τήν ἐπιστημονικο-τεχνική
ἐπανάσταση.

1. λίγα λόγια γιά τή χρήση τῶν ὄρων

Μέ τήν ἔκφραση «ἀποστερητική ἐργασία» θέλω ν' ἀποδώσω στήν ἑλληνική τόν οὐγγρικό ὄρο «Dekvalifikalt Munka». Ἀκριβέστερα, θέλω νά αἰσθητοποιήσω τό περιεχόμενο καί τό κλίμα αὐτοῦ τοῦ οὐγγρικοῦ ὄρου. Ἀποτολμῶ τή χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἔκφρασης μόνο ἐπειδή ἡ κυριολεκτική ἀπόδοση τοῦ οὐγγρικοῦ ὄρου στά ἑλληνικά εἶναι ἀκατόρθωτη. Εἶναι φανερό λοιπόν πῶς μέ τήν ἔκφραση «ἀποστερητική ἐργασία» δέν ἐπιδιώκω τήν κατασκευή νέου ὄρου τῆς μαρξιστικῆς κοινωνιολογίας. Γι' αὐτό θά χρειάζονταν ἐξειδικευμένες ἀναλύσεις, ξένες πρός τό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς μελέτης.

Αὐτός ὁ ὄρος ἐδῶ χρησιμοποιεῖται γιά νά τονιστεῖ τό εἶδος τῆς ἐργασίας πού φτωχαίνει τόν ἐργαζόμενο, σέ διάκριση πρός τήν ἐργασία πού τόν πλουτίζει, τόν ἀνεβάζει. Τά δύο αὐτά εἶδη τῆς ἐργασίας (τῆς ἐργασίας πού υποτιθᾶται καί τῆς ἐργασίας πού ἀνεβάζει τόν ἐργαζόμενο) ἀποτελοῦν δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις τῆς διάξυσης δημιουργική ἐργασία—μὴ δημιουργική ἐργασία. Ἡ διερευνήσή τους, συνεπῶς, στή βάση αὐτῇ πρέπει νά γίνεται μέ ἀναφορά τίς ρεαλιστικές δυνατότητες καί τίς προοπτικές ἀνάπτυξης τοῦ σοσιαλισμοῦ, τοὺς ἄμεσους καί τοὺς ἀπώτερους στόχους τοῦ.

Μέ τόν ὄρο τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας ἐδῶ χαρακτηρίζουμε δύο εἰδῶν καταστάσεις: α) τήν κατάσταση ὅπου ὁ ἐργαζόμενος κάνει δουλειά *πολύ κατώτερη ἀπό τήν εἰδίκευσή του*. Δουλειά πού ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτόν τή χρησιμοποίηση μόνον ἑνός κλάσματος τῶν ἀποκτημένων γνώσεών του καί τῶν ἱκανοτήτων του. Ἄν καί αὐτῇ ἡ κατάσταση δέν ἀποκλείει ἐντελῶς τή δημιουργική δραστηριότητα, ὥστόσο—ἰδιαίτερα ὅταν ἡ ἀνάληψη μιᾶς τέτοιας δουλειᾶς γίνεται ἀπό ἐξωτερική ἀνάγκη—ὁ ἐργαζόμενος αἰσθάνεται τή δουλειά του σάν ξένη, σάν ἀλλότρια πρός αὐτόν. Καί β) τήν κατάσταση ὅπου στόν ἐργαζόμενο λείπει ἐντελῶς τό στοιχείο τῆς δημιουργικότητας.

α) Πρώτη μορφή τῆς ἀποστερήσεως καί οικονομικές ἐπιπτώσεις τῆς

Στήν ἐρευνα τῆς πρώτης παραλλαγῆς τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας τό λόγο ἔχουν κυρίως οἱ οἰκονομολόγοι (καί οἱ κοινωνιολόγοι) καί ὄχι οἱ φιλόσοφοι. Τό φαινόμενο τῆς ἐκτέλεσης καθηκόντων κατώτερου βαθμοῦ, ὡς πρός τίς ἱκανότητες καί τίς γνώσεις τοῦ ἐργαζομένου, οἱ οἰκονομολόγοι τό ἀντιμετωπίζουν σάν περίπτωση σπατάλης τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, μέ βαρεῖές ἐπιπτώσεις στή λαϊκή οἰκονομία, καί ὄχι σάν μορφή «πτώχυνσης» τοῦ ἀνθρώπου, σάν φορέα δημιουργικῶν ἱκανοτήτων καί παρορμήσεων.

Στή συνέχεια παραθέτω μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία γιά τή σπατάλη εργατικού δυναμικού μέ ύψηλή ειδίκευση. Σκοπός μου έδω δέν είναι ή αύτόνομη οίκονομολογική διερεύνηση του προβλήματος, αλλά ή αίσθητοποίηση του μεγέθους των επιπτώσεων του πού σχετίζονται μέ τό πρόβλημα τής άποστέρησης.

Η Κεντρική Στατιστική Ύπηρεσία τής Σοβιετικής Ένωσης τό 1969 εξέτασε, σέ 240 επιχειρήσεις, τό πός αξιοποιείται ό εργάσιμος χρόνος από τούς μηχανικούς. Η έρευνα αύτή έδειξε τά παρακάτω: στά 27 % των ειδικών οί άλλότεριες πρós τό μηχανικό άσכולίες κάλυπταν τά 10 % του εργάσιμου χρόνου τους, στά 30 % των ειδικών τά 10-30 % και στά 8 % τά 30-50 % του εργάσιμου χρόνου τους. Συνολικά τά 69 % των μηχανικών, παράλληλα μέ τή δουλειά του μηχανικού, έκαναν καί άσכולίες πού δέν προϋπόθεταν άνώτερη ειδίκευση. Π.χ., γράψιμο εκθέσεων, αντίγραφων σχεδίων καί έγγραφων, καθήκοντα άνεφοδιασμού, άκόμα καί δουλειές συνδέσμου, κλπ.

Αν υποθέσουμε πός αύτό τό φαινόμενο διακρίνεται καί τίς άλλες επιχειρήσεις τής Σοβιετικής Ένωσης, τότε καταλήγουμε στό συμπέρασμα ότι στή Σ.Ε., στή διάρκεια ενός έτους, γίνονται 180 εκατομμύρια εργάσιμες ώρες μηχανικών. Μ' άλλα λόγια, 86.000 στελέχη μέ ύψηλή ειδίκευση, στήν πράξη, δέν κάνουν δουλειά μηχανικού.¹ Μία σχετική έρευνα γιά τήν Τσεχοσλοβακία, πού δημοσιεύτηκε τό 1970, άνάμεσα στ' άλλα, διαπιστώνει πός κάθε τέταρτος διπλωματούχος άνώτερης σχολής κάνει δουλειά πού δέν άπαιτεί ύψηλή ειδίκευση, ενώ σημαντικό τμήμα των άπόφοιτων των μεσαίων τεχνικών σχολών κάνει χειρωνακτική εργασία.²

Οί ευρύτερες έρευνες πού αναφέρονται στό πρόβλημα τής σωστής αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού δείχνουν τήν πολυλοκότητα του ζητήματος. Π.χ., δείχνουν ότι οί γεωγραφικές καί οί πληθυσμιακές διαστάσεις, ή θνολογική ιδιαιτερότητα κλπ., δέν είναι καθόλου άμελητέοι παράγοντες τής σχεδιομετρικής αντιμετώπισης του προβλήματος. Αυτό άφορά πρwt' άπ' όλα τή Σοβιετική Ένωση.

Οί τεράστιες διαφορές στήν πυκνότητα του πληθυσμού των δημοκρατιών καί των διαφόρων περιοχών τής Σοβιετικής Ένωσης δυσχεραίνουν τή σωστή αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού. Έτσι παρατηρείται τό φαινόμενο άλλου νά υπάρχει πλεονασμός καί άλλου πάλι έλλειψη εργατικής δύναμης. Τό φαινόμενο αύτό επηρεάζει τή δομή του εργατικού δυναμικού τής χώρας, γενικά.

Σέ πολλές περιπτώσεις ή δομή του εργατικού δυναμικού δέν ανταποκρίνεται στίς τοπικές καί τίς γενικότερες ανάγκες. Έτσι π.χ., εξαιτίας τής μονόπλευρης βιομηχανικής ανάπτυξης τής περιοχής των Ουράλιων καί τής Δυτικής Σιβηρίας (όπου ή έλαφριά βιομηχανία καί ή βιομηχανία τροφίμων είναι πολύ λίγο αναπτυγμένες, όπως καί οί ύπηρεσίες), οί γυναίκες είναι πολύ δύσκολο νά βροδν δουλειά. Ένώ στίς περιοχές πού μονόπλευρα ανάπτυχθηκε ή «γυναικεία» βιομηχανία, π.χ. ή ύφαντουργία, εκεί οί άνδρες δέν βρίσκουν εύκολα δουλειά.

Παράλληλα μέ τήν πραγματική έλλειψη εργατικού δυναμικού στή Σ.Ε. ύπάρχει καί φαινομενική έλλειψη. Σέ μερικές βιομηχανικές, σιδηροδρομικές επιχειρήσεις, στήν άγροτική οίκονομία καί σέ άλλους τομείς, ύπάρχει πλεόνασμα εργατικού δυναμικού. Άλλά καί τό φαινόμενο τής ύποαπασχόλησης εργαζόμενων σέ έντονη μορφή, τό προερχόμενο κυρίως από άδυναμίες στήν όργάνωση, ζημιώνει τή λαϊκή οίκονομία. Σύμφωνα μέ τό περιοδικό Βοηρόσι Έκονόμικι τό έτος 1966 ή σοβιετική βιομηχανία άπώλεσε 72 εκατομμύρια εργάσιμες μέρες. Από τήν άλλη μεριά δέν σπανίζουν οί περιπτώσεις τής εποχικής χρησιμοποίησης του βιομηχανικού (καί άλλου, μη άγροτικού) εργατικού δυναμικού στήν άγροτική οίκονομία.³

Αύτά τά φαινόμενα, άλλου λιγότερο καί άλλου περισσότερο, ύπάρχουν καί στίς άλλες σοσιαλιστικές χώρες (μέ εξαίρεση, μάλλον, τή Λαοκρατική Γερμανία) καί δυσχεραίνουν τήν πραγματοποίηση των στόχων τής έντατικής ανάπτυξης τής οίκονομίας...

Άλλά, όπως είπα καί προηγουμένως, έδω μάς ενδιαφέρει ή ανθρώπινη πλευρά του θέματος τής αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού. Από αύτή τήν άποψη ή δεύτερη παραλλαγή τής άποστέρησης έχει πιά βαρειές συνέπειες γιά τόν εργαζόμενο, σάν ύπαρξη ίκανή γιά δημιουργία.

β) Δεύτερη μορφή τής άποστέρησης καί οί ανθρώπινες επιπτώσεις τής

Στή δεύτερη περίπτωση ή έννοια τής άποστέρησης χρησιμοποιείται γιά τό χαρακτηρισμό τής εργασίας από τήν όποία λείπει έντελώς τό στοιχείο τής δημιουργικότητας. Η έννοια τής άποστέρησης έδω χρησιμοποιείται γιά τό χαρακτηρισμό τής εργασίας πού υποβιβάζει, αντί νά άνεβάξει, τόν άνθρωπο, σάν φορέα τής δημιουργικότητας. Πρόκειται γιά τό είδος τής εργασίας πού στερείται έντελώς του στοιχείου τής αύτενέργειας, τής παραπέρα ειδίκευσης καί καλλιέργειας του εργαζόμενου. Πρόκειται γιά τό είδος τής εργα-

1. Βλέπε στή Λιτερατούργια Γκαζέτα (No 37, 1969) καί στο βιβλίο του Σιμαί Μιχαή, Πρός τήν τρίτη χιλιετήριδα, Βουδάπεστη, 1971, σελ. 327.

2. Σιμαί Μ., στο ίδιο, σελ. 308.

3. Βλέπε άναφορά στό Βοηρόσι Έκονόμικι (No 10, 1969) από τό Σιμαί. Στο ίδιο του έργο, σελ. 309.

σίας πού ἡ ἄσκησή της, ὕστερα ἀπὸ ἓνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα, ἐξουδετερώνει καί τὴν ὑπολανθάνουσα ἀκόμα πρωταρχικὴ ἔφεση τοῦ ἐργαζόμενου γιὰ δημιουργικὴ ἐργασία, γιὰ δημιουργικὴ στάση ἀπέναντι στὸ ἐργασιακὸ περιβάλλον.

Ἐνδιαφέρει ν' ἀναφερθῶ ἐδῶ σ' ἓνα χωρίο τοῦ Μάρξ, ὅπου ἀναλύει μιὰ ἄποψη τοῦ σύνθετου προβλήματος τῆς ἁλλοτριώσεως τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὴν ἐργασία του. Τὸ χωρίο αὐτό, μόνο του, δὲν ἐκφράζει τὸ οὐσιαστικὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τῆς ἁλλοτριώσεως τοῦ ἐργάτη, πού συνίσταται στὸ ὅτι τὰ δημιουργήματα τῆς ἐργασίας του ἀποχωρίζονται ἀπὸ αὐτὸν κυριαρχοῦν ἀπάνω του μὲ τὴ μορφή τοῦ κεφαλαίου πού τὸν ἐκμεταλλεύεται. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ ἐργάτης στὸ σοσιαλισμὸ δὲν εἶναι ἁλλοτριωμένος.

Στὸ σοσιαλισμὸ ὁ ἐργάτης δὲν εἶναι ἐκμεταλλευόμενος—καί ὅταν ἀκόμα ὁ ἴδιος αἰσθάνεται τὴν ἐργασία του ξένη πρὸς τὸν ἑαυτό του. Ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀπὸ τὴν ἐργασία του σχετίζεται, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, μὲ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐργασίας πού κάνει καί μὲ τίς συνθήκες τῆς δουλειᾶς. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Μάρξ, πού παραθέτω στὴ συνέχεια, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀποστερητικῆς ἐργασίας, γενικά. Πρόκειται γιὰ τίς περιπτώσεις, ὅπου «ὁ ἐργάτης δὲν ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό του στὴν ἐργασία, ἀλλὰ ἀρνείται τὸν ἑαυτό του, νοιώθει μίσηρος καί καθόλου εὐτυχισμένος, δὲν ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τὴν πνευματικὴ καί φυσικὴ του ἐνεργητικότητα, ἀλλὰ ἀπονεκρώνει τὴ σάρκα του καί καταστρέφει τὸ πνεῦμα του. Ἐτεῖ ὁ ἐργάτης θρίσκει τὸν ἑαυτό του μόνο ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασία του: τὴν ὥρα τῆς ἐργασίας του αἰσθάνεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Νοιώθει ἀνετα ὅταν δὲν βρίσκεται στὴ δουλειά του. Ἐτεῖ ἡ ἐργασία του δὲν εἶναι ἐθελοντικὴ, ἀλλὰ καταναγκαστικὴ· εἶναι καταναγκαστικὴ ἐργασία. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐργασία δὲν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, ἀλλὰ ἓνα μέσο νὰ ἱκανοποιήσει ἀνάγκης ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Ὁ ἁλλότριος χαρακτήρας τῆς φαίνεται καθαρά ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μόλις πάψει νὰ ὑπάρχει φυσικὸς ἢ ἄλλος ἑξαναγκασμός ἡ ἐργασία ἀποφύεται σάν μάλιστα...».⁴

Στὴ συνέχεια, ὅταν μιλοῦ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἄμεσης σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἀποστερητικὴ ἐργασία καί τὴν ἁλλοτρίωση, πρῶτ' ἀπ' ὅλα αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀποστερήσεως ἔννοια.

Ἡ ἀποστερητικὴ ἐργασία, ἀπὸ τὴ φύση της, εἶναι ξένη πρὸς δύο βασικοὺς στόχους τοῦ σοσιαλισμοῦ. Πρὸς τὸ στόχο πού ἀναφέρεται στὴν ταύτιση τοῦ ἐργαζόμενου μὲ τὴν ἐργασία του καί πρὸς τὸ στόχο πού ἀφορᾷ τὴν πολὺπλευρὴ ἀνάπτυξιν τῶν ἐργασιακῶν καί τῶν εὐρύτερων ἱκανο-

τήτων καί γνώσεων τοῦ ἀνθρώπου. Μ' ἄλλα λόγια, εἶναι ξένη πρὸς τὸ στόχο τῆς σοσιαλιστικῆς ἀνάπτυξης καί ἀρτίωσης τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ, ἀπὸ αὐτὴ ἐδῶ τὴ σκοπία, ἡ ἀποστερητικὴ ἐργασία εἶναι, κατ' ἀρχὴν, ἁλλοτριωτικὴ ἐργασία.

Ἐν μέρει διαφορετικὰ ἔχουν τὰ πράγματα, ὅταν θέλουμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν οικονομικὴ καί τὴν ἱστορικὴ λειτουργία τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας, μέσα στίς συνθήκες τῆς οἰκοδόμησεως τοῦ σοσιαλισμοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, πρέπει νὰ ἔξεκινῶμε ἀπὸ τὴν διαμφισβήτητη ἀλήθεια πῶς, ἐντοπιζόμενη στὰ πλαίσια τοῦ κοινωνικο-ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ἡ κοινωνικὰ ἀναγκαῖα ἐργασία—συνεπῶς καί ἡ κοινωνικὰ ἀναγκαῖα ἀνείδικευτη καί ἡμειδικοὺ ἀποστερητικὴ ἐργασία—στὴν πάλιν γιὰ τὴ δημιουργία κοινωνικῶν καί ἀνθρώπινων σχέσεων ἀνώτερης ποιότητος, εἶναι ἓνας θετικὸς συντελεστής. Αὐτὸ ὅμως δὲν αἰρεῖ τὴ διαπίστωση ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐργασία στὸν ἐργάτη-φορὰ τῆς ἐπιδρᾷ ἁλλοτριωτικά. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς οἱ σκοποὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ προδιαγράφουν τὴν κατάργηση ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς ἀνείδικευτης, τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας. Ὅμως στίς σημερινές συνθήκες ἡ ἀνείδικευτη καί ἡμειδικοὺ ἐργασία ἀποτελοῦν ὀργανικὸ στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς τῆς ἀπασχόλησεως: Ἡ κοινωνία ἔχει χρέος νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἐπ' ἀνδρῶν τῶν ἀντίστοιχων ἐργασιῶν μὲ τὸ ἀναγκαῖο ἀνείδικευτο καί ἡμειδικοὺ ἐργατικὸ δυναμικὸ.

Μὲ τὴν ἄμεση πρακτικὴ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος ἐξηγεῖται, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ὁ τρόπος πού οἱ οικονομολόγοι καί οἱ πολιτικοὶ ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα τῆς καλύτερης, τῆς ὀρθολογικῆς ἀξιοποίησεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Δηλαδή τὸ ὅτι, κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, θάζουν κατὰ μέρος τὸ γεγονός ὅτι ἡ μὴ δημιουργικὴ, ἡ μονότονη καί ἀνιάρη, ἡ ἀποστερητικὴ ἐργασία ἐπιδρᾷ ἁλλοτριωτικά πάνω στὸν ἐργάτη καί, σάν ἄνθρωπο, τὸν φθοραίνει. Οἱ ἰδεολογικὲς καταβολές αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς ἀναγονται, κυρίως, στὴν ἀπολυτοποίηση τῆς θέσεως ὅτι ἡ ἀύξησις τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας ἀποφασίζει γιὰ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιὰ τὴν προχωρητικὴ του πορεία πρὸς τὸν κομμουνισμὸ. Ἀντίληψη πού κρίνει τὰ πάντα ἀπὸ τὸ ἐκφραζόμενο σὲ ἀριθμοὺς οικονομικὸ ἀποτέλεσμα. Καί εἶναι φανερό πῶς κρινόμενη ἡ ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου μὲ αὐτὸ τὸ κριτήριον χάνει τὸ προσωπικὸ τῆς χρῶμα. Στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς καλύτερης ἀξιοποίησεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι ὁ βαθμὸς πού τὸ ἄτομο, σάν φορέας δημιουργικῶν ἱκανοτήτων καί ἀνθρώπινων ἀξιών, αὐτοπραγματούται, ἀλλὰ ὁ βαθμὸς πού αὐτό, μὲ τὴν ἐργασία του, συμβάλλει στὸ ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητος τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, στὴν πραγματοποίηση τῶν ἐκστῶτε παραγωγικῶν καί οικονομι-

4. Κ. Μάρξ, *Οἰκονομικὰ καί φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Ἐκδόσεις «Γλάρος», 1975, σελ. 95-96.

κών στόχων. Τό ότι ή άποστερητική εργασία επενεργεί άλλωτριωτικά άπάνω στό άτομο και τού φράζει τό δρόμο της ανθρώπινης αυτοπραγμάτωσής του, θρίσκειται έξω από τό όπτικό πεδίο αυτής της άποψης. Μά και τό αίτημα της δημιουργίας των υλικών προϋποθέσεων γιά τόν έξανθρωπισμό της εργασίας υποτάσσεται στίς άπαιτήσεις της αναπτυξιακής οικονομικής πολιτικής, μέ κέντρο αναφοράς την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, την παραγωγική άποδοτικότητα και τό οικονομικό κέρδος. Κι άς μήν ξεχνάμε πώς ή δημιουργία των υλικών προϋποθέσεων γιά τόν έξανθρωπισμό της εργασίας είναι μία πολυδάπανη υπόθεση, και οί σοσιαλιστικές χώρες μόνο βαθμύδον και σταδιακά μπορούν—στό βαθμό που τεχνικά-τεχνολογικά και οικονομικά απαιτούνται—νά την επιτύχουν.

Άπό τά παραπάνω προκύπτει πώς γι' αυτή την αντίληψη, άν κριθεί σύμφωνα μέ την έσωτερική δομική της λογική, τό κοινωνικό πρόβλημα της αντίσταθμησης και τού περιορισμού των άλλωτριωτικών επιπτώσεων πού σχετίζονται μέ την άποστερητική εργασία, σάν αυτόνομο πρόβλημα, δέν υφίσταται. Έτσι εξηγείται ή πλήρης άγνοιά του άπό τούς «λογικά σκεπτόμενους» ειδικούς-φορείς αυτής της αντίληψης. Γι' αυτούς, τό κύριο πρόβλημα στό σοσιαλισμό συνίσταται στην άναπτυξη της τεχνικής (και της έπιστήμης), πού άποτελεί τόν κυριότερο όρο γιά την επίτευξη της πύο ύψηλης παραγωγικότητας της εργασίας. Εξάλλου, σύμφωνα μέ την άπλουστευτική λογική δομή αυτής της άποψης, ή καθολική έφαρμογή της νέας τεχνικής (αυτοματοποίηση) συνεπάγεται αναγκαία την καθολίκευση της δημιουργικής εργασίας, «συνεπώς» και τόν καθολικό έξανθρωπισμό της εργασίας.

Στή διερεύνηση γιά τίς βαθύτερες καταβολές αυτής της διανοητικής συμπεριφοράς βρίσκουμε ότι αυτή ξεκινά από την αντίληψη εκείνη πού συνδέει, μέ άμεσο τρόπο, την κοινωνική πρόοδο μέ την άνάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έξαιρόντων άπόφασιςτικό ρόλο της τεχνικής προόδου στή διαδικασία της ιστορικής μετάλλαγης. Σύμφωνα μέ αυτή την άποψη, τά στάδια της ιστορικής άνάπτυξης αντίστοιχόν, μέ αναλόδραστο τρόπο, στά στάδια της τεχνικής προόδου. «Συνεπώς», ή συνεχώς έξελισσόμενη ιστορία της τεχνικής είναι αυτή ή ίδια ή αναπτυσσόμενη ιστορία της ανθρώπινης ζωής μέχρι τά άνώτερα. Έτσι, ή αυτόνομη άνάπτυξη της τεχνικής προόδου στή σκάνη (και στην έρευνα) τού μαρξιστή αυτής της νοοτροπίας, είναι έπιτρεπτή και επιδιώκεται. Η διαλεκτική της ανθρώπινης ιστορίας άπλουστεύεται στό έπακρο. Αυτό πού ενδιαφέρει είναι ό σαφής προσδιορισμός των σταδίων της τεχνικής προόδου. Καί μέ τή γνώση αυτού όλα τά άλλα κοινωνικά

και ιστορικά προβλήματα καθίστανται «αυτονόητα». Σύμφωνα μέ αυτή την άποψη, ή αυτοματοποίηση έκπροσωπεί τό τρίτο, ποιητικό νέο, στάδιο στην άνάπτυξη των μέσων της εργασίας (έργαλεία, μηχανές, αυτοματοποίηση), πού αντιπροσχει, σέ ένα νέο στάδιο της ιστορικής προόδου—στό σοσιαλισμό.

Γι' αυτή την αντίληψη και μεθοδολογία, ή αυτοματοποίηση ύπάρχει σάν ανεξάρτητη από τη θέληση μας υλικοτεχνική αντικειμενική πραγματικότητα, πού μέ καθοριστικό τρόπο επηρεάζει τη ζωή μας. Μάλιστα στή μαρξιστική φιλολογία συχνά συναντάμε και μία ευρύτερη παραλλαγή αυτής της αντίληψης κατά την όποία όχι μόνο ή αυτοματοποίηση, αλλά και ή έπιστημονικο-τεχνική επανάσταση (πού ένσαρκώνει την έπιστημονική και την τεχνική πρόοδο, την επανάσταση στην πληροφόρηση, τίς επικοινωνίες, την όργάνωση και διεύθυνση, την εκπαίδευση, κλπ.), άκόμα και ή επιτάχυνση των ρυθμών άνάπτυξης της έπιστημονικο-τεχνικής επανάστασης, συνιστούν ανεξάρτητη από τη θέλησή μας αντικειμενική διαδικασία.⁵

Οί όπαδοί αυτής της άποψης, στή διερεύνηση τού συστήματος άνθρωπος-τεχνική, ξεκινούν από την υπόθεση ότι τό ενεργητικό στοιχείο αυτού τού συστήματος δέν είναι ό άνθρωπος, αλλά ή τεχνική. Ό άνθρωπος, σάν παραγωγική δύναμη, μόνο κάτω από την «επίδραση» της τεχνικής ενεργοποιείται. Η είσαγωγή από μερικούς τού συντελεστή όργάνωσης, πού συνδέει τόν άνθρωπο μέ την τεχνική, σημαίνει άπλως τή συμπλήρωση τού σχήματος άνθρωπος-τεχνική και όχι τή μεταβολή του. Η μονόγραμμη μηχανιστική ντετερμινιστική δομή αυτού τού σχήματος παραμένει άνέπαφη. Η λογική αυτού τού θελωμένου σχήματος έχει ως έξής: Η νοούμενη σάν άπλή υλική πραγματικότητα νέα τεχνική (αυτοματοποίηση) «επιδρά» μεταπλαστικά στην όργάνωση, ή όποία (παράλληλα μέ την αυτόνομη επίδραση της τεχνικής) άσκει έπίσης επίδραση πάνω στον άνθρωπο και τόν μεταβάλλει—πρός τό καλύτερο—μέ τόν όρο πώς οί άλλαγές στην τεχνική και την όργάνωση συντελούνται πάνω στην βάση τού συστήματος της κοινωνικής ιδιοκτησίας, δηλαδή μέσα στίς συνθήκες της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας.

Πολλοί μαρξιστές μιλούν γιά την άρχή της προσαρμογής της όργάνωσης στίς άπαιτήσεις της έκάστοτε τεχνικής σάν να πρόκειται γιά άλήθεια πού δέν επιδέχεται καμιά άμφισβήτηση, δηλαδή καμιά θελίωση. Συχνά διαβάσουμε σέ πανεπιστημικά έγχειρίδια, αλλά και σέ «αόστηρά» έπιστημονικά συγγράμματα, πώς «ή έσωτερική λογική

5. Βλέπε, Γκυοργκύ Ντ. Σάκας, *Όντογία και έπιστημονικο-τεχνική επανάσταση*, Τόη εκπαίδευση, 1973, σελ. 11.

τῆς τεχνικῆς ἀποφασίζει καί γιά τό ποιές μορφές ὀργάνωσης εἶναι οἰκονομικότερες».

Δέν ἀμφισβητοῦμε, βέβαια, τό γεγονός ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, γιά νά τελεσφορήσει, πρέπει νά στηρίζεται στίς τεχνικές καί τίς τεχνολογικές πραγματικότητες, καί νά τίς ἀξιοποιεῖ. Ἀμφισβητοῦμε ὅμως τήν ὑποταγή τοῦ παράγοντα ἀνθρώπου, καί σάν δημιουργοῦ τῆς ὀργάνωσης, στή «λογική τῆς τεχνικῆς», τονίζοντας τή σπουδαιότητα τῆς ἀνθρώπινης πρωτοβουλίας στή διαμόρφωση καί τήν ἐπιλογή τῶν καταλλήλοτερων ὀργανωτικῶν μορφωμάτων. Ὅσον ἀφορᾷ δέ τό σοσιαλισμό, δηλαδή τή σοσιαλιστική ἀνάπλαση τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἐξαίρουσε τή σημασία τῆς ριζοσπαστικῆς στάσης στά ζητήματα τῶν ὀργανωτικῶν μεταρρυθμίσεων, πράγμα πού αὐτή ἡ ἀποψη ἀγνοεῖ ἐντελῶς.

Ἰδιαίτερα, ὅσον ἀφορᾷ τό παρόν καί τό ἄμεσο μέλλον τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, ἔχει σημασία νά τονίσουμε ὅτι μόνον ἐφόσον αὐτές οἱ χώρες στηριχθοῦν στήν αὐτενεργό καί πρωτόβουλη δράση τῶν ἐργαζόμενων εἶναι δυνατό ν' ἀντιμετωπίσουν—μέ τή βοήθεια τῶν νέων ὀργανωτικῶν μορφῶν καί τῶν νέων ἐργασιακῶν κοινοτήτων—τά ἀλλοτριωτικά φαινόμενα πού πηγαῖζουν ἀπό τήν ἀποστερητική ἐργασία, προετοιμάζοντας συγχρόνως τό ἔδαφος γιά τή μελλοντική καθολική καί ὀριστική ἐξάλειψη τῆς ἀλλοτρίωσης, γενικότερα.

2. ἡ ὀργάνωση σάν μέσο καταπολέμησης τῆς ἀλλοτρίωσης

Στήν ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ὅτι παρά τήν αὐξανόμενη σπουδαιότητα τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα στή διαμόρφωση τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ἡ ἀρχή τῆς ἀποδοτικότητας τῆς ἐργασίας καί τοῦ οἰκονομικοῦ κέρδους ἐξακολουθοῦν νά δροῦν σάν τὰ καθοριστικά κίνητρα καί κριτήρια τῆς τεχνικῆς προόδου. Οἱ σοσιαλιστικές χώρες δέν εἶναι ἀκόμα σέ θέση νά ὑποτάξουν τήν τεχνική πρόοδο στήν ἀρχή τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Γιά πολύν καιρό ἀκόμα ἡ ἀρχή τοῦ ἀνθρωπισμοῦ θά λειτουργεῖ σάν παράλληλο μέ τήν ἀρχή τοῦ οἰκονομικοῦ δυναμικοῦ σύστημα ἀναφοράς, καί μόνο ἐν μέρει σάν ἐνδογενές σύνδρομο τῆς τεχνικῆς καί τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

Ἡ πλήρης ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τοῦ σοσιαλιστικοῦ οὐμανισμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὅλα πρέπει νά ὑποτάσσονται στό σκοπό τῆς βιοτικῆς ἀνεξαρτησίας καί τῆς ἐλευθέρης δημιουργικότητας τοῦ ἀνθρώπου (ὅλων τῶν ἀνθρώπων), εἶναι πολυδάπανη «ἐπιχείρηση». Στήν Οὐγγαρία π.χ. σχεδόν τό 50 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν ἐργάζονται σέ δουλειές πού, στίς σημερινές συνθήκες ἐργασίας, ἡ πλήρης μηχανοποίηση τῆς δυνάμει δέν ἔπαιε οἰκονομικά συμφέρουσα. Ὅσον ἀφορᾷ τίς προοπτικές τοῦ μέλλοντος, ὑπαινίσσο-

μαί πῶς στά ἐπόμενα 10-15 χρόνια ἡ εἰσαγωγή καί ἡ διάδοση σύγχρονων ἐγκαταστάσεων πού θά προξενούσαν ἐπανάσταση στίς φορτοεκφορτώσεις, δηλαδή σέ ἕναν τομέα ὅπου σέ μαζική κλίμακα χρησιμοποιεῖται ἡ μὴ δημιουργική, ἡ ἀνείδικευτη ἐργασία, εἶναι στόχος ἀνέφικτος. Ἄν τώρα σέ ὅλα αὐτά προσθέσουμε ὅτι στά προσεχέ ἔτη προβλέπεται ἡ σχετικά εὐρεία εἰσαγωγή στήν παραγωγή τοῦ μερικοῦ αὐτοματισμοῦ, πού εὐνοεῖ τό σύστημα τῆς ἄλυσίδας, δηλαδή τή χρησιμοποίηση, σέ μαζική ἔκταση, τῆς ἡμιείδικτης ἐργασίας, καί λάβουμε ἐπίσης ὑπόψη πῶς, γιά μιά μεγάλη περίοδο, θά συνεχίζει νά δρᾷ ἡ τάση τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στόν τριτογενή τομέα καί στή δουλειά τοῦ γραφείου, τότε θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε καλύτερα τήν πρακτική σπουδαιότητα τῆς παρατήρησης δῶ τό ἀντιστάθμισμα καί ὁ περιορισμός τῆς ἀλλοτρίωσης, πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἀνείδικευτη καί τήν ἡμιείδικευτη ἐργασία, ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἕνα ἀπό τὰ σπουδαιότερα καθήκοντα τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας.

Ἔτσι, στά ἐπόμενα χρόνια, ἡ ἀναδιάρθρωση καί ἡ τελειοποίηση τοῦ ὀργανωτικοῦ συστήματος, ἡ καλυτέρευση τῆς ποιότητας τῶν διανηρόπων σχέσεων στούς χώρους ἐργασίας, ἡ ἀρτίωση τῶν ὑφισταμένων ὁμάδων ἐργασίας σοσιαλιστικῆς ὕφης καί ἡ δημιουργία νέων, ἡ ἐξαφάνιση τῶν ἀπαραίτητων συνθηκῶν γιά τήν ἀσκηση ἀπό ὅλους τοὺς ἐργαζόμενους, καί σέ βάθος, τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν, ἀποτελοῦν, γιά τό ἄμεσο μέλλον, τοὺς σημαντικότερους συντελεστές γιά τό ἀντιστάθμισμα καί τόν περιορισμό τῆς ἀλλοτρίωσης στή δουλειά. Παράλληλα ὅμως, μ' αὐτό τό σύνθετο καθήκον, ἡ κοινωνία πρέπει νά προετοιμάζει τό ἔδαφος μέ ἐπιμονή καί μέ φρόνηση γιά τό πέρασμα σέ ἕνα ἀνώτερο στάδιο ἀνάπτυξης, ὅπου θά καταστή δυνατή ἡ πληρέστερη συζευξη τῆς ἀρχῆς τοῦ οἰκονομικοῦ δυναμικοῦ μέ τήν ἀρχή τοῦ σοσιαλιστικοῦ οὐμανισμοῦ.

Οὐσιαστικό ὄρο γιά τή μετάβαση σ' αὐτό τό στάδιο ἀνάπτυξης ἀποτελεῖ ἡ διέγερση καί ἡ ἐμβάθυνση τῶν ἐρευνῶν πού ξεπερνοῦν τὰ πλαίσια τοῦ συστήματος «ἄνθρωπος-τεχνική-παραγωγικό περιβάλλον», δηλαδή τῶν ἐρευνῶν πού ἀγκαλιάζουν ὅλους τοὺς οὐσιαστικούς συντελεστές τῆς συσχέτισης Κοινωνία - Ὀργάνωση - Ἄτομο - Ὀργάνωση - Κοινωνία.

Στή βάση τῶν πορισμάτων αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν πρέπει νά οἰκοδομηθεῖ ἕνα βιομηχανικό καί ἕνα εὐρύτερο ὀργανωτικό σύστημα, πού θά ἐπιτρέπει τή δυναμική ἐναρμόνιση τῶν παραγωγικῶν στόχων (αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας + οἰκονομικό κέρδος) μέ τοὺς ἐξανθρωπιστικούς στόχους τοῦ σοσιαλισμοῦ—καί στό ἐπίπεδο τῆς συγκεκριμένης ὀργάνωσης.

Στή συγκρότηση τῶν συγκεκριμένων ὀργανωτι-

κων μορφωμάτων, μαζί με τις γενικές αναφορές, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η έμπειρία που λέει ότι και το πιο τέλει οργανωτικό μόρφωμα, στην πράξη, υφίσταται σημαντικές αλλοιώσεις. Όχι μόνον η ποιότητα της δουλειάς, το παραγωγικό περιβάλλον, η τεχνολογία και οι αποδοχές, δηλαδή οι κύριοι αντικειμενικοί συντελεστές της λειτουργίας της οργάνωσης, αλλά και άλλοι υποκειμενικοί παράγοντες που σχετίζονται με την ανθρώπινη ποιότητα του ατόμου, με τον προσωπικό χαρακτήρα των εργαζομένων (και των προϊσταμένων) επηρεάζουν τη λειτουργία του συγκεκριμένου οργανωτικού μορφώματος και συντελούν στη μεταλλαγή του. Σχετικά με αυτή τη διαπίστωση, είναι άξιος προσοχής οι ακόλουθες παρατηρήσεις: «Οι ψυχολογικές έρευνες βεβαιώνουν πώς ο χαρακτήρας της προσωπικότητας του εργαζομένου επηρεάζει τη συμπεριφορά του απέναντι στη διεύθυνση. Υπάρχουν εργαζόμενοι που δεν ενδιαφέρονται να ξεχωρίσουν, με τη δουλειά τους, από τους άλλους. Και είναι τόσοι ο φόβος τους για το ενδεχόμενο της άποτυχίας, ώστε τρομάζουν και στην ιδέα ακόμα της ανάληψης άτομικης υπευθυνότητας. Πολλοί από αυτούς επιζητούν έξω από τη δουλειά τους την 'αυτοπραγμάτωσή τους'. 'Η μοναδική τους έγνοια, στη δουλειά, είναι πώς να σκοτώσουν το χρόνο τους...». Σε μία ειδική μελέτη διαπιστώνεται ότι οι άνθρωποι που δεν χαρακτηρίζονται από την τάση της επιβολής πάνω στους άλλους και οι οποίοι, ωστόσο, σαν άτομα επιθυμούν να διακριθούν, στις σχέσεις τους με τους προϊσταμένους τους θέλουν να δείξουν ότι είναι ικανοποιημένοι με τα καθήκοντα που τους ανατίθενται, και πώς οι όροι της δουλειάς τους βελτιώνονται. Απεναντίας, σέ όσους η αυθεντικότητα και η αϊγλή της εξουσίας έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από την τάση τους να ξεχωρίσουν, με τη δουλειά τους, από τους άλλους, αυτή η συμπεριφορά σπάνια εμφανίζεται. Αυτό που θαρραίνει στις εκτιμήσεις τους δεν είναι το τι εκπροσωπούν σαν άνθρωποι και σαν δημιουργικά άτομα, αλλά το ποιά θέση κατέχουν στο σύστημα της ιεραρχίας. Επιθυμούν να κερδίσουν την εύνοια των προϊσταμένων τους για ν' ανεβούν... Έξάλλου, υπάρχουν και εργαζόμενοι που, στο άμεσο περιβάλλον τους, στην οικογένεια και στον προηγούμενο τόπο της δουλειάς τους, τόσο πολύ έχουν πιά συνηθίσει να ζούν κάτω από τις άμεσες pressures των άλλων, ώστε τη μορφή της έμμεσης διεύθυνσης ούτε καν την παίρνουν για διεύθυνση. Καταχρώνται τα πολλά δικαιώματα που τους παρέχει αυτός ο τρόπος διεύθυνσης, ενώ, από την άλλη μεριά, θέλουν να απαλλαγούν από την ευθύνη για τα καθήκοντα που τους ανατίθενται.⁶

Και αυτές οι νύξεις συνηγορούν για την άποψη ότι στη δημιουργία των σύγχρονων οργανωτικών μορφών, πέρα από τους αντικειμενικούς συντελεστές και σέ σύνδεση μ' αυτούς, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η διαφορικότητα των χαρακτήρων και των ατομικητών των εργαζομένων. Το συνδεόμενο με την έκταση της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης καθολικό, πιά, αίτημα για την αυτενεργό συμμετοχή των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία και στη διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας, μόνο πάνω στη βάση αυτή είναι δυνατό να εφαρμοστεί. Έξάλλου, σ' αυτό το αίτημα θέλησε να ανταποκριθεί, αυτή την ανάγκη θέλησε να ευνουχίσει η σύγχρονη μορφή οργάνωσης της εργασίας, η γνώση με το όνομα human relations (ανθρώπινες σχέσεις).

Κύριος σκοπός των «ανθρώπινων σχέσεων» είναι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, όχι όμως με τη μέθοδο των εξαναγκασμών, αλλά αντίθετα: κάνοντας τους εργαζόμενους να ενδιαφέρονται για την παραγωγή σαν ατομικότητες και σαν να πρόκειται για δική τους υπόθεση. Σε αντίθεση με το αυταρχικό σύστημα του τυλορισμού, όπου η τεχνολογία της παραγωγικής διαδικασίας είναι φτιαγμένη έτσι που ο εργαζόμενος να λειτουργεί σαν το απόλυτο ενεργοποιημένο της, σαν το απόλυτο μέσο της παραγωγικής διαδικασίας (και του προϊσταμένου της εργασίας), χωρίς έστω και την ελάχιστη δυνατότητα για αυτόβουλη δράση, η σχολή των «ανθρώπινων σχέσεων» έξηρε τη σημασία της αυτόβουλης πρόσδεσης του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία και στην εργασιακή κοινότητα. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας δίνει μεγάλη προσοχή στην εξέλιξη της μονότονης και άνιαρης εργασίας ή ενδιαφέρεται για τον εξανθρωπισμό του παραγωγικού περιβάλλοντος: τη βελτίωση των όρων προστασίας των εργατών από τα εργατικά ατυχήματα, την υγιεινή και την αισθητική του παραγωγικού περιβάλλοντος, την εκπαίδευση και τη μετεκπαίδευση των εργαζομένων, αλλά πάνω απ' όλα ενδιαφέρεται για τη δημιουργία αποδεκτών από όλους τυπικών (formal) και άτυπικών (informal) ανθρώπινων σχέσεων στο χώρο της δουλειάς. Για το σκοπό αυτό, οι ειδικοί της σχολής «ανθρώπινων σχέσεων» επεξεργάστηκαν εξειδικευμένες μεθόδους επηρεασμού των ανθρώπων για την επίτευξη της άρμονικής συνεργασίας ανάμεσα στις εργασιακές ομάδες και ανάμεσα στα άτομα με διαφορετικούς χαρακτήρες. Το σύστημα αυτό της οργάνωσης και διεύθυνσης δίνει προσοχή στον παράγοντα της καλής διάθεσης των εργαζομένων, στην τελειοποίηση της «βιομηχανικής δημοκρατίας», στη δημιουργία προσωπικών σχέσεων και δεσμών μεταξύ των εργαζομένων, επιδιώκει το «διάλογο» ανάμεσα στους εργάτες και τη διεύθυνση, κλπ. Κύριος σκοπός όλων αυτών είναι, όπως είπαμε, η αύξηση της

6. Βλέπε στη συλλογή μελετών με τον τίτλο *Βιομηχανική κοινωνιολογία*, Βουδαπέστη, 1969, σελ. 225-226.

παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας καί, συνεπῶς, ἡ αὐξηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ κέρδους.⁷

Τό αἷτημα γιά τήν αὐτόβουλη ἐνεργό συμμετοχή τῶν ἐργατῶν στή διαμόρφωση τοῦ παραγωγικοῦ περιβάλλοντος ἄρχισαν νά παίρουν ὑπόψη στά σοβαρά καί στήν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων, πού στό σημερινό στάδιο τῆς ἀνάπτυξης δημιουργεῖ τό σύστημα-άλυσίδα πού φέρνει τό ὄνομα τοῦ Ἀμερικανοῦ ἐργοστασιάρχου Φόρντ. Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, εἶναι ἄξιες προσοχῆς οἱ καινοτομίες πού εἰσήγαγε τό συνηθισμένο ἐργοστάσιο παραγωγῆς αὐτοκινήτων Βόλβο, μέ τή δημιουργία ἐνός νέου συστήματος-άλυσίδας, πού καταργεῖ τήν ὑποχρεωτική πρόδωξη τοῦ ἐργάτη στήν αὐστηρή, μονότονη τεχνολογία τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας καί στό ρυθμό τῆς ἀδιάλειπτα λειτουργοῦσας «άλυσίδας».

Στό νέο αὐτό σύστημα ὁ ἐργάτης ἀποκτᾷ μία σχετική αὐτονομία κίνησης· τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα—μέσα στά περιθώρια τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας—ν' ἀναπτύξει μία ὀρισμένη αὐτόβουλη δράση. Παράλληλα, τό νέο σύστημα βελτιώνει τῆς συνθήκες καί τό περιβάλλον τοῦ χώρου τῆς δουλειᾶς, ἐξοφελίζοντας στοὺς ἐργάτες διαλείμματα ξεκούρασης, ἀναψυχῆς καί ἀνασυνταξῆς τῶν δυνάμεών τους. Γενικά, τό νέο αὐτό σύστημα-άλυσίδα ἐπιδιώκει (καί σέ μεγάλο βαθμό τό πετυχαίνει) τήν ταύτιση τοῦ ἐργάτη μέ τή δουλειά του καί μέ τό παραγωγικό του περιβάλλον, μέσα στό ὁποῖο ὁ ἐργάτης δέν ἔχει τήν αἴσθηση ὅτι εἶναι ἕνα ἄπλο μέσο, ἀφοῦ, ὥς ἕνα βαθμό, μπορεῖ νά διατηρεῖ καί νά ἀσκεῖ τήν αὐτονομία του.⁸

Ἰδιαίτερα ὅταν ἀναφερόμαστε σέ θετικά παραδείγματα ἀπό τό μῆ σοσιαλιστικό χῶρο, δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ παραγωγική ὀργάνωση, στή σχέση της πρός τόν ἐργαζόμενο, δέν ἐκπροσωπεῖ μόνο τά αἰτήματα καί τίς ἀνάγκες τῆς δοσμένης παραγωγικῆς ἐπιχειρήσεως, ἀλλά εὐρύτερες ἀνάγκες καί αἰτήματα. Ἐδῶ τόνίζω τό σημαντικότερο, ἀπό θεωρητική ἄποψη, γεγονός ὅτι στό σημερινό κόσμο οἱ κοινωνικῆς σχέσεις καί τά κοινωνικά (ταξικά) συμφέροντα ἀποτελοῦν τό εὐρύτερο ὑποχρεωτικό ὅριο πάντω στό ὁποῖο στηρίζεται τό κοινωνικό ὀργανωτικό σύστημα, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ συστήματος παραγωγικῆς ἐργασίας.

Ἡ πρακτική σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς διαπίστωσης, γιά τίς σοσιαλιστικές χῶρες, συνδέεται

μέ τό γεγονός ὅτι τά σύγχρονα μοντέλα ὀργάνωσης γεννήθηκαν καί πρωτοεφαρμόστηκαν μέσα σέ καπιταλιστικές συνθήκες—γιά τήν ἐξυπηρέτησή τους. Συχνά, ἡ τόσο σπουδαία καί γιά τίς σοσιαλιστικές χῶρες ἀποδοτικότητα αὐτῶν τῶν ὀργανωτικῶν μοντέλων ἐπισκιάζει τό γεγονός τῆς καπιταλιστικῆς τους προέλευσης. Ἐτσι, ἡ ἐφαρμογή αὐτῶν τῶν μοντέλων στίς συνθήκες τοῦ σοσιαλισμοῦ γίνεται συχνά μέ τήν πλήρη παραγνώριση αὐτῆς τῆς ιδιότητος. Καί τό χειρότερο, ὄχι σπάνια, σ' αὐτές τίς («νέες») ὀργανωτικές μορφές, δίνονται ἀβασάνιστα τό ἐπιθετο «σοσιαλιστική»... Βέβαια, ὥς ἕνα βαθμό, καί μ' αὐτό ἐξηγεῖται τό ὅτι, ὥς τώρα, δέν ἔγιναν σοβαρές προσπάθειες γιά τή δημιουργία ὀργανωτικῶν μορφῶν τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος μέ σαφῆ σοσιαλιστικό ἀξιολογικό ὄργανωμα ἀναφοράς, πού ν' ἀντιστοιχοῦν πλήρως στό σοσιαλιστικό χαρακτήρα τῆς κοινωνίας, στίς ιδιομορφίες καί τίς ἐμπειρίες τῆς δοσμένης χῶρας.

Ἡ ἔλλειψη (ὥς τώρα) ἀξιολογῶν πρωτοβουλιῶν γιά τή δημιουργία τῶν ἀναγκαίων νέων μορφῶν σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος στή βιομηχανία, ἐπηρέασε ἐνισχυτικά τήν ἀρκετά διαδομένη ἄποψη πῶς οἱ μορφές ὀργάνωσης, πού σημαδεύουν τή βιομηχανική ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀποτελοῦν καί γιά τίς σοσιαλιστικές χῶρες—στό βαθμό καί στίς περιπτώσεις πού ὑποχρεώνονται νά παρακολουθήσουν τίς ἴδιες διαβαθμίσεις τῆς βιομηχανικῆς ἐξέλιξης—τά ὑποχρεωτικά ἑτοίμα μοντέλα ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς. Φυσικά, μέ τά λόγια, τόνίζεται πάντοτε ἡ ἀνάγκη τῆς κριτικῆς στάσης ἀπέναντι στίς καπιταλιστικές ὀργανωτικές μορφές, ἀλλά στήν πράξη, συνήθως, αὐτό δέν γίνεται. Συχνά παρατηρεῖται τό φαινόμενο τῆς μηχανικῆς ἀντιγραφῆς. Μόλις τώρα ἄρχισαν νά διαμορφώνονται οἱ προϋποθέσεις γιά τή δημιουργία τῆς ἐπιστήμης τῆς σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης καί διεύθυνσης. Ὅπως δὴποτε, ἐκφράζει μία γενικότερη κατάσταση ἡ διαπίστωση τοῦ σοβιετικοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ρουμιάντσφ, ὅτι «στis μέρες μας οἱ ἀνάγκες τῆς σοσιαλιστικῆς ἀνάπτυξης, ἡ σημαντική αὐξηση τῶν διαστάσεων τῆς σοσιαλιστικῆς παραγωγῆς, οἱ ποιοτικῆς ἀλλαγές πού ἔγιναν στή δομή τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας, ἡ ἐπιτάχυνση τῶν ρυθμῶν τῆς ἐπιστημονικῆς καί τῆς τεχνικῆς προόδου, ἀπαιτοῦν τήν ἐπεξεργασία τῆς ἐπιστήμης τῆς ὀργάνωσης καί διεύθυνσης».⁹

Σ' ὅλο τό σοσιαλιστικό χῶρο φαίνεται νά ἔχει γίνει συνείδηση τὸν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων (τὸν καθοδηγητῶν) ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμός τοῦ συστήματος τῆς ὀργάνωσης καί διεύθυνσης, στό σύνολό του καί στά συστατικά του στοιχεῖα, συνιστᾷ οὐσιαστικό συντελεστή στήν πάλι γιά τή νίκη στήν

7. Λεπτομερὴ εἰκόνα, γιά τίς θεωρητικῆς βάσεις τῆς ὀργανωτικῆς μορφῆς τῶν «ἀνθρώπινων σχέσεων» καί γιά τίς ἄλλες σύγχρονες μορφές ὀργάνωσης καί διεύθυνσης, ἀπὸ τὸν «τεωλορισμό» καί πέρα, δίνει ὁ σοβιετικὸς ἐπιστήμονας, εἰδικὸς τοῦ θέματος, Ντ. Μ. Γκβισιάνι, στή μονογραφία του με τίτλο Ὁργάνωση καί διεύθυνση, Μόσχα, 1970, Βουδαπέστη, 1972.

8. Περισσότερα γιά τό «πείραμα» τοῦ Βόλβο βλέπε στό οὔγκρικο περιοδικό Μαγκναρασάγκ, 1973, Νο 41.

9. Βλέπε τὸν πρόλογο στό βιβλίο τοῦ Γκβισιάνι, σελ. 6.

οικονομική άμίλλα μέ τόν καπιταλισμό· άποτελεί ένα σπουδαίο συντελεστή στήν προσπάθεια γιά τήν πληρέστερη άξιοποίηση τών δυνατοτήτων τής οικονομικής ανάπτυξης, πού σέ υπολανθάνουσα κατάσταση κρύβουν μέσα τους οί σχέσεις τής κοινωνικής (σοσιαλιστικής) ιδιοκτησίας καί ό κομμουνιστικός προσανατολισμός τής όργανωμένης κοινωνίας.

Όμως, στό σοσιαλισμό, οί καινοτομίες καί οί θελπιτικές προσπάθειες πού άφορούν τήν όργάνωση καί τή διεύθυνση, γιά νά τελεσφορήσουν, πρέπει νά προωθούν τό θέμα τής σοσιαλιστικής στάσης τών εργαζομένων πρός τήν εργασία. Έτσι ή (τεχνικιστική) άποψη πού αντιμετώπιζε στενόκαρδα τό πρόβλημα τού έκσυγχρονισμού τής όργάνωσης καί τής διεύθυνσης, σάν πρόβλημα προσαρμογής στίς άπαιτήσεις τής τεχνικής καί τής βιομηχανικής προόδου καί όχι σάν κατ' έξοχήν κοινωνικό πρόβλημα, δυσχεραίνει άντί νά πρωτοβεί τή λύση του.

Είναι βέβαια σωστό ότι οί όργανωτικές διαδικασίες πού αντιστοιχούν στά διαφορετικά στάδια τής βιομηχανικής ανάπτυξης είναι άδύνατα νά υπερπηδηθούν. Έτσι οί σοσιαλιστικές χώρες πού έχουν νά διανύσουν αυτά τά στάδια θά έχουν ν' αντιμετώπισουν όργανωτικά πρόβλήματα παρόμοια μέ εκείνα πού νωρίτερα άντιμετώπισαν οί καπιταλιστικές χώρες, πού πέρασαν άπ' αυτά τά στάδια. Είναι όμως επίσης σωστό—καί αυτό έχει ξεχωριστή σημασία γιά τή μαρξιστική έρευνα—ότι οί διαδικασίες αυτές, παρεμβαλλόμενες άπό τό σοσιαλισμό, υπόκεινται σέ ουσιαστικές αλλαγές. Ό σοσιαλισμός καί στίς συνθήκες τής βιομηχανικής επανάστασης—σέ περιορισμένο, φυσικά, ποσοστό άπ' ό,τι στίς συνθήκες τής έπιστημονικο-τεχνικής επανάστασης—πρέπει νά επιδιώκει τήν εφαρμογή, στήν παραγωγική όργάνωση, τού αίτήματος τού έξανθρωπισμού τής εργασίας. Πρόκειται γιά όριστικό αίτημα πού ξεχωρίζει τή σοσιαλιστική άπό τήν καπιταλιστική νοοτροπία—καί στό θέμα τής όργάνωσης. Κάτω άπό αυτό τό πρίσμα κρίνουμε ή καπιταλιστική όργάνωση, παρά τίς ουσιαστικές αλλαγές πού έχουν γίνει σ' αυτή, παρουσιάζει μία συνέπεια, μέ τήν έννοια ότι καί οί πιό σύγχρονες μορφές τής καπιταλιστικής παραγωγικής όργάνωσης στηρίζονται στήν άρχή-όδηγό τής αύξησης τής καπιταλιστικής παραγωγικής άποδοτικότητας καί τού κεφαλαιοκρατικού κέρδους.

Αυτή έδώ ή κατηγορηματική τοποθέτησή μας άπέναντι στήν καπιταλιστική όργάνωση δέν πρέπει νά σταθεί έμπόδιο στό νά δούμε τή μεγάλη σημασία πού έχουν—καί γιά τίς σοσιαλιστικές χώρες—οί αλλαγές πού έγιναν, τά τελευταία 50-60 χρόνια, στή βιομηχανική όργάνωση καί στήν όργάνωση καί διεύθυνση, γενικότερα, στόν καπιταλιστικό χώρο. Τηρουμένων τών αναλογιών, ή

στάση τών σοσιαλιστικών χωρών άπέναντι στίς νέες όργανωτικές μορφές τού καπιταλισμού πρέπει νά είναι παρόμοια μέ τή στάση πού εφάρμοσε ό Λένιν άπέναντι στόν Τεύλοριζμό: 'Η υπόδειξη τού Λένιν γιά τήν άξιοποίηση τού συστήματος τού Τεύλορ συνοδεύεται άπό τήν κατηγορηματική παρατήρηση γιά τήν έλλειψη άνθρωπισμού σ' αυτό τό σύστημα.¹⁰

Γιά τό σοσιαλισμό πού επιδιώκει τόν έξανθρωπισμό τής εργασίας προέχει νά τονιστεί ή ιδέα ότι ή άξιοποίηση τών καπιταλιστικών μορφών όργάνωσης καί διεύθυνσης πρέπει νά γίνεται μέ τή σαφή καί συστηματική επιδίωξη τής διαλεκτικής υπέρβασής τους, μέ τή σαφή καί συστηματική επιδίωξη τής δημιουργίας σοσιαλιστικών μορφών όργάνωσης καί διεύθυνσης. Πρόκειται γιά αίτημα πού θά πρέπει στό μέλλον νά γίνει καθολική πράξη.

Πάντως, είναι ένθαρρυντικό ότι άρχισε νά επιδιώκεται σαφώς ή διερεύνηση τής όργάνωσης καί τής διεύθυνσης σάν μέρος τού όλου. Έδώ εφάρμοζεται στήν έρευνα τού θέματος τής όργάνωσης καί διεύθυνσης ή συσχέτιση: Κοινωνία - Όργάνωση - Άτομο - Όργάνωση - Κοινωνία. Μέ τήν εισαγωγή τού συντελεστή κοινωνία στήν εξέταση τής στάσης τού εργαζόμενου πρός τήν εργασία του έχει ήδη άποδειχτεί ότι στό μέλλον, σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό, πρέπει νά λαμβάνεται ύπόψη ή παρουσία τής κοινωνικής έπιρροής στή διαμόρφωση τής συμπεριφοράς τού εργαζόμενου στό χώρο τής δουλειάς του. Καί είναι φανερό πώς ή εφαρμογή αύτης τής υπόδειξης, αύτης έδώ τής συσχέτισης στήν πράξη, θά επηρεάσει κατά καιρίο τρόπο τήν όργανωτική καί διευθυντική δραστηριότητα στό σοσιαλισμό. Γιά τή βαθύτερη κατανόηση αύτης τής διαπίστωσης άρκει νά σημειωθεί πώς, στίς συνθήκες τού σοσιαλισμού, ή ιδέα τής εισαγωγής νέων μορφών όργάνωσης προϋποθέτει τήν κυοφορία τής μέσα στό άμεσο καί τό ευρύτερο πεδίο τών κοινωνικών καί τών άνθρωπίνων σχέσεων. Χωρίς αυτές τίς προπαρασκευαστικές διαδικασίες, ή εισαγωγή τών νέων όργανωτικών μορφών άποτελεί τυπική πράξη χω-

10. Νά τί έλεγε ό Λένιν, τό 1918, γιά τό σύστημα Τεύλορ: «Τό σύστημα Τεύλορ, όπως καί κάθε πρόσδος τού καπιταλισμού, συνδυάζει τήν έκπλεκτομένη θηριωδία τής άστικής εκμετάλλευσης μέ μία σειρά άπό τίς πιό πλούσιες έπιστημονικές κατακτήσεις στό ζήτημα τής άνάυσης τών μηχανικών κινήσεων στή δουλειά, στήν κατάργηση τών περιττών άδέξων κινήσεων στήν επεξεργασία τών πιό σωστών μεθόδων δουλειάς, στήν εισαγωγή τών καλύτερων συστημάτων καταγραφής καί έλέγχου, κ.λπ. 'Η σοβιετική δημοκρατία πρέπει μέ κάθε θυσία νά υιοθετήσει ό,τι πολύτιμο ύπάρχει στίς κατακτήσεις τής έπιστήμης καί τής τεχνικής σ' αυτό τόν τομέα. 'Η πραγμάτωση τού σοσιαλισμού καθορίζεται ακριβώς άπό τό άν θά πετύχουμε νά συνδυάσουμε τή σοβιετική έξουσία καί τή σοβιετική όργάνωση τής διοίκησης μέ τίς νέωτατες πρόσδους τού καπιταλισμού...». Λένιν, *Διαλεκτά έργα*, Έκδόσεις «Νέα Έλάδα», 1951, τόμος 2, σελ. 434.

ρίς οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα. Μάλιστα, τὸ συνηθισμένο ἀποτέλεσμα τῆς αὐταρχικῆς εἰσαγωγῆς νέων ὀργανωτικῶν μορφῶν εἶναι, «στὴν καλύτερη περίπτωση», ἡ ἀδιαφορία τῶν ἐργαζομένων γιὰ τὶς «ἀπαιτήσεις» τῶν νέων ὀργανωτικῶν μορφῶν.

Καὶ οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι μία, πρόσφορη γιὰ θεωρητικὲς γενικεύσεις, ἔρευνα γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ ἐπιστημονικο-τεχνικὴ ἐπανάσταση θὰ ἔπρεπε νὰ ξεκινούσε ἀπὸ τὰ πραγματικά δεδομένα καὶ τὶς πραγματικὲς δυνατότητες τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, καὶ ὄχι ἀπὸ λογικὲς ἀφαιρέσεις (π.χ. ἀπὸ τὴ «λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης τῆς τεχνικῆς», ἢ ἀπὸ τὴ «λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων», κλπ.), γιὰ νὰ συσχετίσει στὴ συνέχεια τὴν πραγματικότητα μὲ τὴν ἀφηρημένη λογικὴ καὶ γιὰ νὰ «πάρει», ἔτσι, τὴν προσιτὴ καὶ στὸν πρακτικό νοῦ διαλεκτικὴ τῆς πραγματικότητος, πάνω στὴν ὁποία ἂν μπορούσε, τώρα πιά, νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ αὐθεντικό μοντέλλο τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπιστημονικο-τεχνικῆς ἐπανάστασης, κάνοντας τὴν ἀναφορά στὸν κομμουνισμό πού ἀποτελεῖ τὸ νόημα τῆς ἱστορικῆς ὑπαρξὸς τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Βασικὴ ἐπιδίωξις μιᾶς τέτοιας ἔρευνας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν μέσων γιὰ τὸν περιορισμό καὶ τὴν ὑπερβάση τῆς ἀλλοτριώσεως, ὅπου καὶ μὲ ὅποια μορφή ἡμφανίζεται. Γιὰ τὸ παρόν καὶ γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον, ἰδιαίτερα, οἱ σοσιαλιστικοὶ ἠθικοὶ ὅροι ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς κοινωνίας συνιστοῦν, ὁπωσδήποτε, οὐσιαστικό συντελεστὴ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν φαινομένων τῆς ἀλλοτριώσεως. Στὴ συνέχεια γίνονται μερικεῖς νύξεις πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα.

3. ἡ ἠθικὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος

α) Πλαστουργοὶ τῆς ἠθικῆς μιᾶς χώρας εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοί της

Σ' ὅλο τὸ σοσιαλιστικό χώρα, οἱ κοινωνιολογικὲς ἔρευνες μὲ ἀξιῶσεις θεωρητικῶν γενικεύσεων, πού ἀφοροῦν τὶς συνθήκες στοὺς χώρους δουλειᾶς, περιορίζονται μὲ ἀποκλειστικό σχεδόν τρόπο στὸ χώρα τῆς βιομηχανίας, στὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις. Ὁ τριτογενὴς τομέας καὶ ἡ δουλειὰ τοῦ γραφείου βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ ὀπτικό πεδίο αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν. Ἐξᾴλλου, ὁ τριτογενὴς τομέας εἶναι ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὸ ὀπτικό πεδίο τῆς θεωρητικῆς κοινωνικῆς σκέψης, γενικότερα. Μόλις τώρα ἀρχίζουν νὰ διαγράφονται οἱ προσοτικές γιὰ νὰ σπάσει τὸ ἰδεολογικό φράγμα καὶ σ' αὐτὸ τὸν τομέα.

Αὐτὸ, ἀναμφίβολα, συνδέεται μὲ τὴ στροφὴ στὴν οικονομικὴ πολιτικὴ τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν. Ἡ μετάβασή τους στὸ στάδιο τῆς ἐντατι-

κῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης συνεπάγεται τὴν ἀβύσση τοῦ ρόλου τοῦ τριτογενοῦς τομέα. Καὶ εἶναι πιά γενικά παραδεγμένο ὅτι, μὲ ἐξαίρεση τὴν παιδεία καὶ τὴν ὑγειονομικὴ περίθαλψη, τομεῖς στοὺς ὁποίους οἱ σοσιαλιστικὲς χώρες προπορεύονται, στοὺς ἄλλους κλάδους τοῦ τριτογενοῦς τομέα—σὲ διαφορετικό βαθμὸ ἢ καθεμιά—καθυστεροῦν.

Καὶ ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ τριτογενοῦς τομέα, ὡς τώρα, ἄγγιξε πολὺ ἀμυδρά τὴν κυρίαρχη ἀναπτυξιακὴ ἰδεολογία τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, πού εἶχαν σάν πρότυπό τους τὸ ἀναπτυξιακό μοντέλλο τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. Οἱ συνθήκες ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ τομέα καὶ οἱ ἀποδοχὲς τῶν ἐργαζομένων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τριτογενοῦς τομέα, στὴν ἀναπτυξιακὴ πολιτικὴ καὶ στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία αὐτῶν τῶν χωρῶν (κυρίως τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης) λειτουργοῦσαν σάν ἐγκυριοῦσι παράγοντες, χωρὶς δική τους αὐτόνομη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῶν οἰκονομικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς χώρας. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἀνάγεται σὲ δύο ἰδέες-κλειδιά γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ, μὲ βάση τὰ ρωσικά δεδομένα καὶ τὶς τότε διενθεῖς συνθήκες: α) στὴν ἰδέα πού ἀναφέρεται στὸν ἀποφασιστικό ρόλο τῆς μεγάλης βιομηχανίας στὴν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ β) στὴν ἰδέα πού ἀναφέρεται στὸν ἡγεμονικό ρόλο τοῦ βιομηχανικοῦ, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, προλεταριάτου στὴν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ. Σ' αὐτὲς τὶς δύο συναφεῖς ἰδέες στηρίχτηκε καὶ ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς περιόδου τῆς ἐκτακτικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς συνάφειας ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας συντελεῖ στὴν ἀριθμητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου, πού συνιστᾷ τὴν κύρια ταξικὴ δύναμη γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ ἡγεμονικοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς τάξης γενικά, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλισις τοῦ ἡγεμονικοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς τάξης (μὲ βασικό πυρῆνα τὸ βιομηχανικό προλεταριάτο) ἀποτελεῖ τὴν ἐγγύησι γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς σοσιαλιστικῆς ἐκβιομηχάνισις καὶ γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ, γενικότερα. Στοὺς κύκλους τῶν μαρξιστῶν ἰδεολόγων καὶ τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας γιὰ μισό, σχεδόν, αἰῶνα ἀποτελοῦσε ἀδιαφιλονίκητο ἀξίωμα τὸ ὅτι «μοναδικὴ ὕλική βάση τοῦ σοσιαλισμοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ μεγάλῃ μηχανικὴ βιομηχανία, πού εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀναδιοργανώσει καὶ τὴ γεωργίαν».¹¹ Αὐτὴ ἡ γνωστὴ θέση τοῦ Λένιν ἀποτέλεσε τὴν ἀρετήρια γιὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς καὶ τῆς συναφοῦς πολιτικῆς ἰδεολογίας, πού τελί-

11. Λένιν, «Θέσεις γιὰ τὴν εἰρήγησι στὸ τρίτο συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς, σχετικὰ μὲ τὴν τακτικὴ τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Ρωσίας». Βλέπε ἀναφορά στὸ ἔγγραφο *Πολιτικὴ οἰκονομία*, Πολιτικὰ καὶ λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις, 1954, σελ. 432.

κά—μέσα από μία έντονη κομματική πολιτική διαμάχη—έπεκράτησε στη Σοβιετική Ένωση.

Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, «σοσιαλιστική εκβιομηχάνιση σημαίνει τέτοια ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας και σέ πρώτη γραμμή της βαρείας βιομηχανίας, πού νά εξασφαλίζει την ανασυγκρότηση της της λαϊκής οικονομίας πάνω στη βάση της πρωτοπόρας μηχανικής τεχνικής, τή νίκη των σοσιαλιστικών μορφών οικονομίας, την τεχνοοικονομική ανεξαρτησία της χώρας από την κεφαλαιοκρατική περικύκλωση». «Η ανάπτυξη της βαρείας βιομηχανίας αποτελεί τό κλειδί γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της αγροτικής οικονομίας, πάνω στη βάση της πρωτοπόρας τεχνικής.» «Αποτέλεσμα της σοσιαλιστικής εκβιομηχάνισης είναι ν' αυξάνεται άριθμικά ή εργατική τάξη, νά μεγαλώνει τό ειδικό βάρος της και ό καθοδηγητικός της ρόλος στην κοινωνία και νά ένισχύονται οι βάσεις της δικτατορίας της εργατικής τάξης και της συμμαχίας της με την αγροτιά.»¹²

Στήν περίοδο της έκτακτης ανάπτυξης του σοσιαλισμού, πάνω στη βάση αυτού του αναπτυσσόμενου προτύπου, ή καθυστέρηση στην ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα σχετίζεται με τό γεγονός ότι σ' αυτό τό στάδιο της ανάπτυξης (μέσα σέ ιδιόμορφες έσωτερικές και διεθνείς συνθήκες) ή άνύψωση του βιοτικού επιπέδου του λαού έμφανιζόταν σάν τό επακόλουθο της βιομηχανικής ανάπτυξης, όχι όμως και σάν αναγκαίος όρος της ανάπτυξης. Γι' αυτό έχει και θεωρητική σημασία τό ότι ή σημερινή σοβιετική ήγεςία, και τό κόμμα στό σύνολό του, εκφράζοντας τή σύγχρονη πραγματικότητα, έχει επανατοποθετηθεί στό έπιμαχο θέμα της σχέσης της οικονομικής ανάπτυξης με την άνύψωση του βιοτικού επιπέδου του λαού.

Κάτω από τό πρίσμα αυτής της τοποθέτησης ή συμπεριφορά των εργαζομένων του τριτογενούς τομέα άποκτά σοβαρή σημασία. Η άδιαφορία αυτού του στρώματος γιά τό πρόγραμμα άνύψωσης του βιοτικού επιπέδου του λαού, μπορεί νά θέσει σέ κίνδυνο την πραγματοποίηση του προγράμματος της οικονομικής ανάπτυξης, γενικότερα. Έτσι οι παράγοντες πού καθορίζουν ή συμπεριφορά αυτού του στρώματος των εργαζομένων (οι άποδοχές, τό βιοτικό επίπεδο, ή κοινωνική υπόληψη, οι όροι εργασίας του τριτογενούς τομέα, κλπ.) πούουν πιά νά είναι θέματα τρίτης σειράς και σιγά-σιγά γίνονται ίσοδύναμοι—με τους «παραγωγικούς τομείς»—συντελεστές της οικονομικής ανάπτυξης.

Όσον άφορά την Ούγγαρία, οι πρώτες δειγματοληψίες και διερευνήσεις στον τομέα αυτόν μαρτυρούν ότι υπάρχουν σοβαρότατα προβλήματα γιά λύση. (Και όπως είναι γνωστό δέν είναι, πρώτ'

άπ' όλα, ή Ούγγαρία εκείνη, όπου στον τομέα αυτόν τά πράγματα δέν πάνε καλά.) Τά γεγονότα δείχνουν ότι στό χθρόν αυτόν παρουσιάζονται συμπτώματα πλήρους άποξένωσης των εργαζομένων από τή δουλειά. Έδώ αναφέρομαι μόνο στη δουλειά των γυναικών πού εργάζονται σάν ταμίες στά καταστήματα άυτοεξυπηρέτησης.

Ξεχωρίζω, έδώ, τίς εργάτριες του ταμείου, γιατί «στό βαθμό πού προχωρούμε μπροστά, δηλαδή στό βαθμό πού αυξάνονται τά καταστήματα άυτοεξυπηρέτησης και όσο θά γίνεται έπικρατέστερο τό σύστημα του προπακεταρίσματος των ειδών, θά μειώνεται ό αριθμός των πωλητών, ενώ οι άνάγκες σέ ταμίες θά αυξάνονται». Η διαπίστωση αυτή έχει γίνει σ' ένα άρθρο της *Νέσπαματαιάγκ*, της έφημερίδας του ούγγρικού κομμουνιστικού κόμματος, πού αναφέρεται στην πολύ δύσκολη και ύπερτιμήν δουλειά του ταμία. Μεταφέρω έδώ μερικές διαπιστώσεις του άρθρογράφου γιά τό στρώμα αυτό των εργαζομένων, πού σχετίζονται με τους συντελεστές πού προξενούν την άποξένωση του εργαζόμενου από την εργασία του.

Ό άρθρογράφος στηριζόμενος στις άπαντήσεις πού πήρε από τους διευθυντές και από τους εργαζόμενους δύο μεσαίον μεγέθους καταστημάτων, σχετικά με τό φόρτο δουλειάς του ταμία διαπιστώνει: 'Ανάλογα με την έποχή, μία ταμία στή διάρκεια της θάρδιας της μετακινεί 400 μέχρι 1.200 καλάθια πάνω στον πάγκο του ταμείου, ενώ από καλάθι σέ καλάθι μετακινεί περίπου τρείς μέχρι έξι χιλιάδες κομμάτια έμπορεύματος, συνήθως με τό άριστερό χέρι, πού αντίστοιχεί σέ πολλές έκατοντάδες κιλά θάρδιας, ενώ με τό δεξί της χέρι κυπά στή μηχανή τίς τιμές αυτών των ειδών—περίπου τρείς μέχρι έξι χιλιάδες φορές στή διάρκεια της μιάς θάρδιας. Η ταμία ενός τέτοιου καταστήματος χτυπάει τά πλήκτρα της μηχανής, κατά προσέγγιση, τόσες φορές όσες και μία επαγγελματίας δακτυλογράφος πού δουλεύει σέ γραφείο ή ταμία, όμως έπιπρόσθετα, κάνει και σωματική εργασία. Πολλές εργάτριες παραπονούνται πώς από τό χτύπημα των πλήκτρων πονάει διαρκώς ή μέση τους. Όσες δέν μπορούν νά δουλέψουν καθιστές (μόνο όρθιες μπορούν νά δουλέψουν) παραπονούνται πώς πονάει διαρκώς τά πόδια τους, ενώ τά χέρια τους μουδιάζουν, πρήζονται και όχι σπάνια παθαίνουν φλόγωση από τό συνεχές σήκωμα των καλαθιών.

Ό άρθρογράφος αναφέρει¹³ επίσης ότι τό «ρεπερτόριο σέ είδη ενός μεσαίου καταστήματος φάνει τίς τρείς με τέσσερες χιλιάδες. Τόσες είναι και οι αντίστοιχες τιμές των ειδών. Η ταμία πρέπει νά τά γνωρίζει αυτά, κατά τό πλείστον. Και όφείλει νά δουλεύει πολύ γρήγορα. Όποια

κωλυσιεργεῖ, προκαλεῖ τὸ μένος τῶν πελατῶν καὶ τοῦ προϊσταμένου...».

Πιστεύω πὼς αὐτὲς οἱ νύξεις ἀρκοῦν γιὰ νὰ γίνῃ ἀντίληπτή μιὰ οὐσιαστικὴ πλευρὰ τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος πού ἔχουν νὰ λύσουν οἱ σοσιαλιστικές χώρες, καὶ πού συνίσταται στὴν κοινωνικὴ ἀνύψωση ὧν τῶν ἐργαζομένων, ὅλου τοῦ λαοῦ, καὶ ὄχι μόνο μιᾶς τάξης ἢ ἐνὸς στρώματος.

Ἔτσι, κι ἂν ἀκόμα ὑποθέταμε ὅτι ἡ τυχόν ἐμμονὴ στὶς κυρίαρχες σήμερα συνθήκες στὸν τριτογενὴ τομέα δὲν θὰ παρεμπόδιζε τὴν πραγματοποίηση τῶν οἰκονομικῶν στόχων, καὶ πάλι θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἡ καθυστέρηση στὸν τομέα αὐτὸν ἐπενεργεῖ ἀνασταλτικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς, γενικὰ, καὶ τῆς ἠθικῆς πού ἀφορᾷ τὴν ἐργασία, εἰδικότερα. Ἡ διατήρηση τῆς κατάστασης αὐτῆς, συνεπῶς, ἐπενεργεῖ ἀνασταλτικὰ στὴν προσπάθεια γιὰ τὸ ἀντιστάμισμα καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀλλοτρίωσης.

Πρώτιστη θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ σημασία ζήτημα εἶναι νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση καὶ οἱ ἠθικὲς σχέσεις, τὰ ἦθη μιᾶς χώρας, δὲν διαμορφώνονται ἀπὸ μιὰ μόνο κοινωνικὴ τάξη (στὴν περίπτωσή μας, τὴν ἐργατικὴ τάξη), ἀλλὰ ἀπὸ ὅλες γενικὰ τίς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὰ στρώματα πού συναρτίζονται τῇ χώρα. Ἡ ἠθικὴ μιᾶς χώρας διαμορφώνεται στὴ δάση τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς πράξης. Πλαστοουργοὶ τῆς ἠθικῆς εἶναι ὅλες οἱ ἐργαζόμενες τάξεις καὶ τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ὅλοι οἱ κάτοικοί της, σάν φορεῖς ὄχι μόνο τῶν γενικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδιαίτερων, τῶν ἐπὶ μέρους συμφερόντων καὶ προοδοziῶν τους. Ἀκόμα, στὴ διαμόρφωση τῶν ἠθῶν μιᾶς χώρας ἐπενεργοῦν οἱ ἰδιότυπες ἐθνικὲς ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς τῆς καταβολὲς καὶ παραδόσεις καὶ ἡ ἐνεργὴ παρουσία, στὴ ζωὴ τῆς χώρας, ἄλλων πολιτισμῶν καὶ ἄλλων ἐπιδράσεων ἄλλων λαῶν.

β) *Οἱ προοπτικὲς τῆς ἠθικῆς ἀνάπλασης
στὶς σοσιαλιστικὲς χώρες*

Οἱ προοπτικὲς τῆς ἠθικῆς ἀνάπλασης τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν συνδέονται μὲ τὴν ἰκανότητά τους νὰ «περάσουν» μέσα ἀπὸ τίς ἰδιαιτερότητές τους τὴν ἰδέα-ὁδηγὸ τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τὸ ἀντίστοιχο πρόγραμμα ἀνύψωσης ὅλου τοῦ ἔθνους. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν αὐτοτελεῖ ἐνεργὴ συμμετοχὴ ὧν τῶν πολιτῶν στὴν οἰκοδόμηση τῆς νέας, τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας.

Αὐτὸ ὅμως—μεταξὺ τῶν ἄλλων—προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ σαφῶς ἀντίληψης γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ ἠθικὴ, μιᾶς ἀντίληψης (θεωρίας) πού θὰ ἐπέτρεπε στοὺς ἀνθρώπους νὰ συνταγιάζων καὶ νὰ συνθέτουν μέσα τους, στὴ συνείδησή τους, μὲ τὸ δικό τους προσωπικὸ τρόπο, τίς γενικὲς ἀρχές

καὶ τοὺς γενικοὺς κανόνες τῆς σοσιαλιστικῆς συμπεριφορᾶς μὲ τίς ἐκάστοτε συγκεκριμένες κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις, προτρέποντάς τους σὲ ἔργα, πού καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη νὰ ἐπενεργοῦν ἐπάνω τους ἀρτίωτικά. Μιά τέτοια ἠθικὴ, βέβαια, θὰ πρέπει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά νὰ ἀπεικονίζει μὲ πληρότητα τὴ δυναμικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ βοηθᾷ τοὺς ἀνθρώπους νὰ κάνουν, σάν αὐτόνομα πρόσωπα, τὴ δική τους ἐκτίμηση γιὰ τὸ παρελθόν καὶ τὸ παρόν τῆς κοινωνίας, πού οἱ ἴδιοι ἔχουν ταχθεῖ ν' ἀναμορφώσουν. Ἀναπόδραστος ὁρος γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ κριτικὴ ἀνάλυση τῆς ἱστορίας τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε στὴν πράξη.

Κι ὅμως, ἡ διερεύνηση τῶν διανθρώπων ἠθικῶν σχέσεων, ὅπως αὐτὲς διαμορφώθηκαν μέσα στὴν ἐξηντάχρονη ἱστορία τοῦ ὀργανωμένου σέ κοινωνικὸ καθεστῶς καὶ σέ κράτος σοσιαλισμοῦ, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει στόχος τοῦ μέλλοντος—τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν «ἐπίσημη» ἠθικὴ ἐπιστῆμη. Πέρα ἀπὸ τίς ἀναφορές καὶ ἀναλύσεις πού περιέχουν μερικὰ λογοτεχνικά ἔργα πάνω στὸ πολυσύνθετο καὶ δύσκολο αὐτὸ θέμα, στὴν εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ φιλολογία τῶν χωρῶν αὐτῶν δὲν βρίσκουμε σχεδὸν τίποτα τὸ ἀξιόλογο γιὰ τὸ πὼς διαμορφώθηκαν, μέσα στὴν τόσο ταραχώδη καὶ ἀντιφατικὴ—καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη—ἱστορία τοῦ σοσιαλισμοῦ, οἱ ἠθικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἀνθρώπων ὁμάδων, τῶν τάξεων καὶ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, καὶ γιὰ τὸ τί ρόλο ἔπαιξαν καὶ παίζουν σ' αὐτὲς τίς διεργασίες τὰ διάφορα ἔθνη καὶ οἱ ἐθνότητες, μὲ τὴν ἰδιότυπη κουλτούρα τους καὶ τὴν ἰδιότυπὴ ἠθικὴ τους ἀντίληψη. Αὐτὸ ἀφορᾷ, ὅμως, μόνο τὴν ἱστορικὴ-πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος, ἀφοῦ εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι δὲν διαθέτουμε μιὰ θεωρία τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς πού ν' ἀφορᾷ τὴν ἐργασία, μιᾶς ἠθικῆς πού νὰ στηρίζεται στὴ συγκεκριμένη ἐπιστημονικὴ εξέταση τῶν ὑφιστάμενων συνθηκῶν ἐργασίας, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν διατομικῶν, δια-προσωπικῶν σχέσεων, ὅπως αὐτὲς διαμορφώθηκαν στὴν πράξη. Μόλις τώρα ἄρχισαν νὰ γίνονται μερικὲς ἀξιόλογες προσπάθειες, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχετικὴ κοινωνιολογικὴ ἐρευνα.

Ἡ καθυστέρηση στὸν τομέα αὐτὸ, στοὺς μαρξιστὲς ἰδεολόγους καὶ στοὺς εἰδικούς «ἠθικολόγους», συχνὰ δημιουργεῖ ἀφόρητες καταστάσεις, ὅταν οἱ «ἄλσοι ἀνθρώποι», ἀλλὰ καὶ οἱ κομματικοὶ προπαγανδιστὲς καὶ ὑποκινητὲς ζητοῦν ἐπιτακτικὰ ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τοὺς ἀναπτέξουν τὴ διδασκαλία τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς τῆς ἐργασίας.

Πρόκειται γιὰ αἷτημα πού ἀνακύπτει ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς κοινωνικῆς πράξης: Ἡ ὀργανωμένη

κοινωνία (τό κόμμα, τό κράτος, κλπ.) απαιτεί από τους ανθρώπους νά κρίνουν τίς κοινωνικές καί τίς ανθρώπινες σχέσεις καί τή συμπεριφορά στή βάση των άρχων καί των κανόνων τής σοσιαλιστικής ήθικης, πού όμως, σάν συγκροτημένη διδασκαλία, δέν υπάρχει. Αυτή ή κατάσταση έν ισχύει τήν έμπειριστική, πραγματιστική νοοτροπία. Γιατί είναι νόμος ότι, όπου λείπει ή ζητούμενη θεωρία, εκεί εμφανίζεται τό έμπειρικό, τό πραγματιστικό γεγονός καί ζητά τήν άναγωγή του στό άξίωμα τής θεωρίας. Όπως στήν ιδεολογία γενικά, έτσι καί στή σφαίρα τής ήθικης δέν υπάρχουν κενοί χώροι.

Καί μέ τήν έλλειψη αυτή εξηγείται ή δυσκολία του «δημόσιου μαρξισμού» νά καταλάβει πώς, όσον καιρό θά ύφίσταται, δηλαδή θά αναπαράγεται, ή άποστερητική εργασία, ή εργασία μέ τήν στενή έννοια καί ή εργασία μέ τήν πλατιά έννοια¹⁴ θά βρίσκονται σέ μιά όρισμένη διάσταση: νά καταλάβει πώς ή άποστερητική εργασία, από τό χαρακτήρα τής τόν ίδιο, είναι ξένη πρός τά μοντέλλα τής σοσιαλιστικής εργασίας καί του σοσιαλιστικού ανθρώπου.

Κάτω από τό πρίσμα όλων αυτών μπορούμε νά δούμε τό μέγεθος τής βλαπτικότητας τής προσπάθειας νά προσδοθεί θεωρητικό έπίχρισμα στίς πραγματιστικές αναγκαιότητες. Στή βάση όλων αυτών πού αναπτύχθηκαν ως τώρα φαίνεται πόσο είναι ξένη, γιά ένα μαρξιστή, ή προσπάθεια άναγωγής μερικόν θέσεων του Λένιν (θέσεων πού γεννήθηκαν μέσα στίς άπάνταστα δύσκολες συνθήκες τής πρώτης περιόδου τής Σοβιετικής Δημοκρατίας) σέ θεωρητικά άξιώματα τής κομμουνιστικής ήθικης. Έδώ υπάρχει ή σκέψη πώς «κάθε είδους χρήσιμη δουλειά, όσοδήποτε βρώμικη καί δύσκολη κι άν είναι», μπορεί, σέ μαζική κλίμακα, νά γίνεται άπό τήν έσωτερική ανάγκη γιά τήν εργασία», άρκει νά οργανωθεί καλά καί νά θεμε-

λιωθεί άνάλογα από τήν «κομμουνιστική ήθικη» προπαγάνδα.¹⁵

Ή πολύμορφη άπολογητική συμπεριφορά άπέναντι σέ καταστάσεις πού πρέπει νά ξεπερνιούνται (άντί νά δικαιώνονται από τους ιδεολόγους) έμποδίζει νά δούμε ότι ή έπεξεργασία τής σοσιαλιστικής ήθικης προϋποθέτει τήν κριτική στάση άπέναντι στήν πραγματικότητα του σοσιαλισμού.

Ή έπεξεργασία τής σοσιαλιστικής ήθικης καί τής ήθικης πού άφορά τή σοσιαλιστική εργασία, δέν είναι ξερό έπιστημολογικό καθήκον, αλλά υπόθεση τής συνολικής κοινωνικής πράξης, μέ άξονα τήν πολύμορφη καί πολύτροπη εκδηλωνόμενη σοσιαλιστική δημοκρατία: μέ τήν έννοια ότι, α) ή έπιστημονικά γενικεύσιμη «ήθικη πρώτη ύλη» δέν γεννιέται μέσα στό γραφείο του ήθικολόγου, αλλά δημιουργείται μέσα στή ζωή καί άποκρυσταλλώνεται σέ ήθικη αντίληψη, σέ ήθικές άρχές καί νόρμες, μέσα από τίς πραγματικές κοινωνικές διεργασίες καί μέσα από τήν ανθρώπινη ένταση πού γεννά ή αναμορφωτική σοσιαλιστική πράξη, καί ότι β) σέ συνθήκες άνώτερου δημοκρατικού δημόσιου βίου ή ήθικη έπιστήμη μπορεί μέ μεγαλύτερη βεβαιότητα νά προσδιορίσει τό πεδίο τής έρευνάς της, νά σφυγμομετρήσει τόν ήθικό παλμό των ατόμων καί τής κοινωνίας καί νά σταθμίσει τή διαλεκτική διαδικασία τής σοσιαλιστικής ήθικης, στήν πράξη.

Ή διερεύνηση των άλλοτρωτικών φαινομένων καί των δυνατότητων του περιορισμού τους καί του ξεπεράσμάτος τους, εκτός από τήν παραπάνω ήθικολόγο στάση, πού άφορά τήν «όποιαδήποτε» εργασία, δυσχεραίνεται καί μέ τή διάδοση του ισχυρισμού πώς άνάμεσα στήν ποιοτικά άνώτερη δημιουργική εργασία, πού μέ τήν έπιστημονικοτεχνική επανάσταση διευρύνεται, καί τήν ήθικη καί ανθρώπινη άρτίωση του ανθρώπου υπάρχει άναγκαίως δεσμός. Οί άρνητικές έπιπτώσεις αυτής τής πλάνης γίνονται άόφρητες, όταν εξοβελίζεται από τό συλλογισμό τό γεγονός ότι ή ανάπτυξη τής έπιστημονικο-τεχνικής επανάστασης γίνεται μέσα στίς συνθήκες τής «σοσιαλιστικής έμπορευματοπαγωγής».

Από όλα αυτά άνακύπτει τό μέγα θεωρητικό καί πρακτικό πρόβλημα, πού έτσι θά μπορούσε νά συνομειστεί: Πώς καί σέ ποιά βαθμό είναι δυνατή ή καταπολέμηση τής άλλοτρώσης, μέσα σέ συνθήκες οικόδομήσης του σοσιαλισμού, όπου τό έμπόρευμα καί τό χρήμα άσκολογούν νά έμφανίζονται σάν τά αναπόδραστα μέσα τής οικονομικής καί τής γενικότερης ανάπτυξης του; Πρόκειται γιά πολύπλευρο ερώτημα πού άφορά όλη τή μεταπλαστική κοινωνική δραστηριότητα, μέ κατεύθυνση τή σοσιαλιστική ολοκλήρωση. Ή θεω-

14. Στήν περίπτωση τής εργασίας μέ τή στενή έννοια, όρίζουμε τόν εργάτη στή σχέση του πρός τά εργασιακά καθήκοντα πού του άντιτίθενται. Έδώ ενδιαφέρει ο άνθρωπος σάν παραγωγικό άτομο, σάν φορέας συγκεκριμένης εργατικής δύναμης. Ο εργάτης-άνθρωπος, σάν κοινωνικό άτομο, δηλαδή σάν φορέα του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, ενδιαφέρει μόνο στό βαθμό πού ή εργασία του εκφράζει καί ευρύτερους κοινωνικούς προσδιορισμούς.

Στήν περίπτωση τής εργασίας μέ τήν εύρεία έννοια όρίζουμε τόν εργάτη στή σχέση του πρός τήν κοινωνία γενικά, σάν κοινότητα πού στηρίζεται στήν ανθρώπινη εργασία. Έδώ ο εργάτης δέν νοείται, άπλώς, σάν φορέας συγκεκριμένων εργασιακών ικανοτήτων, αλλά σάν φορέας ικανοτήτων πού όρίζουν τόν άνθρωπο σάν «ειδολογική ύπαρξη». Στή σχέση του πρός τήν εργασία όρίζουμε ή σχέση του πρός τό ανθρώπινο είδος καί πρός τήν κοινωνία. Ή μεταπλαστική λειτουργία τής εργασίας, σ' αυτή τήν περίπτωση, ξεπερνά τά όρια του εργασιακού του περιβάλλοντος καί τά όρια του «παραγωγικού ατόμου» καί άφορά τήν κοινωνία, στό σύνολό της, καί τόν άνθρωπο-εργάτη σάν κοινωνικό άτομο καί σάν φορέα «ούσιαστικών ικανοτήτων» του ανθρώπινου είδους.

15. Βλέπε τό έγχειρίδιο Οί βάσεις τής μαρξιστικής φιλοσοφίας, Πολιτικές καί λογοτεχνικές εκδόσεις, 1961, σελ. 760.

ρητική ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό—πού δέν ἐπιχειροῦμε νά δώσουμε ἐδῶ—πρέπει νά δοθεῖ στό πνεῦμα τοῦ ἀκόλουθου ἀξιώματος: Οἱ σοσιαλιστικές χῶρες, ἐπίμονα καί μεθοδευμένα, πρέπει νά ἐπίζητουν τήν ὀργανική ἐνσωμάτωση τῶν σοσιαλιστικῶν στόχων τῆς κοινωνίας στήν ἀναπτυξιακή οἰκονομική τους πολιτική, στό νομικό, θεσμικό καί ὀργανωτικό σύστημα, ἔτσι, πού οἱ στόχοι αὐτοί νά λειτουργοῦν σάν τά ἐσωτερικά κατευθυντή-

ρια κίνητρα-ὁδηγοί αὐτῶν τῶν συστημάτων, ὅχι μόνο στή συνολική τους λειτουργία, ἀλλά καί σ' ὅλα τά επίπεδα καί σ' ὅλες τίς σφαῖρες τῆς δράσης τους. Μέ τό πέρασμα στήν ἱστορική φάση τῆς πραγματοποιήσεως τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπιστημονικο-τεχνικῆς ἐπανάστασης, αὐτό τό σύνθετο καθήκον φαίνεται νά γίνεται ἕνα ἀπό τά πιό ἐπίμαχα προβλήματα τῆς παραπέρα ἀνάπτυξης τοῦ σοσιαλισμοῦ.